

Sárközy Miklós (1976) iranista, a KRE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe a késő ókori és kora középkori Irán és Közép-Ázsia története és kultúrtörténete.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: Irán és Izrael közös gyermeke: Nagy Kúrosz emlékezete az elő-ázsiai forrásokban (2009/2).

Szexideál, prostitúció és női szerepek a szászánida Perzsiában

Sárközy Miklós

A Szászánida Birodalom (Kr. u. 224–651) az iszlám előtti ókori Kelet utolsó jelentős államaként komoly kulturális hatást gyakorolt szűkebb és tágabb régiójára több mint négyszáz éves fennállása idején és azt követően. Időben és térben egymástól távoli területeket kapcsolt össze, közép-ázsiai, kínai, indiai és közel-keleti hatásokat közvetített a Mediterráneum felé, ugyanakkor elterjesztette a késő antik műveltséget a Selyemúton. Gazdag szellemi örökségének szerves részét képezte a több antik, valamint muszlim forrásban megörökített szászánida udvari elitkultúra.

A szászánida királyok udvari ünnepei, pazar palotái, pompakedvelése számos irodalmi és történeti munkát ihletett meg, mely alkotások nem nélkülözték az olykor sikamlós erotikus megnyilvánulásokat sem. A zoroasztriánus egyház ellentmondást nem tűrő, szigorú vallási irányítása ellenére még a középperzsa egyházi (pehlevi) irodalom sem mentes a frivolitástól, műveinek egyike-másika eleven stílusban tükrözi vissza a késő ókori – kora középkori Perzsia uralkodóinak fényűzését és a nőkről vallott, olykor meglehetősen kendőzetlen vágyait.

A zoroasztriánus teológia kettős női princípiuma: a „rossz csábító” és a „kívánatos” nőideál

Mindenekelőtt azonban érdemes megvizsgálni a kor szellemi háttérét, a nő, a nőiség és a szexualitás viszonyát a szászánida kori zoroasztriánus forrásokban.

A szászánida kori Perzsiában kiteljesedő és államegyházzá váló zoroasztriánus vallás szemlélete – akár mai, akár késő ókori formáját vizsgáljuk – mentes minden önkínzó és aszketikus vonástól, nem ismeri a földi élet hiábavalóságának képzetét, nem vallja az élet mint siralomvölgy és a földi szenvedésért jutalmul kínált mennyei boldogság kettősségét sem. Elutasítja a testi és lelki aszkézist, a cölibátust, de ugyanígy a kicsapongást is. Életigenlő szemléletében mindennek egészséges és arányos helye van, s e logika jegyében e világ és túlvilág is két részre oszlik: a jó és a rossz úton járókéra. Az erotika, illetve szexualitás terén is hasonló szemléletet láthatunk. Mivel szászánida kori vagy a periódusról szóló forrásaink kivétel nélkül erősen maszkulin szemléletűek, ezért csak a nők helyzetének, a szexualitás női aspektusainak vizsgálatára van mód forrásaink alapján (kivéve a források által egyöntetűen elítélt homoszexualitást).¹ A nők megítélésében a zoroasztriánus irodalmi és teológiai alkotások kettős nőképet tükröznek.

A nőkről, nemiségről, szexualitásról vallott nézetek gazdag tárháza tárul elénk a szászánida kor végén, a 6. században született zoroasztriánus teremtéskommentár, a *Bundahišn* (Österemtés) soraiból.² A *Bundahišn* a zoroasztriánus etika jegyében két részre osztja a női szerepeket. Az egyik oldalon a gonosz csábító prostituált, Jeh (avesztai Jahi- vagy Jahikā)³ áll, aki egyszerre a Sátán, Ahreman (Anra Mainyu) lánya és felesége, valamint a pokol királynője, a másik oldalon, vele szemben Spandārmad (Spōntā Ārmaiti-), a hét Szent Halhatatlan arkangyalszerű csoportjába tartozó Szent

1. kép. Narsē szászánida király (Kr. u. 293–302) koronázási domborműve. Balra az uralkodó, jobbra Anāhīd istennő. Naqš-e Rostam (a szerző felvétele)

Alázat lép fel, aki Ohrmazd (Ahura Mazdā) lányaként és egyben feleségként a paradicsom királynője. Spandārmad a testi, lelki tisztaság megszemélyesítője és a házasság védelmezője, ezzel szemben Jeh a tisztátalanság, a menstruáció megteremtője és a házasságtörés patrónusa. Spandārmad fogadja magába a világ első férfinje, Gayōmard (Gaya Marōtan-) spermáját, frigyükből születik az első emberpár, Mašīa és Mašīānag, az emberiség ősei. Ezzel szemben Jeh folyamatos kicsapongásai közepette partnerről partnerre jár, boszorkányságot, testi és rituális tisztátalanságot terjeszt.

A két istennő legendáiban a kétféle szexuális viselkedés ellenpólusként áll elénk a zoroasztriánus kozmológiában. Jeh a Sátán, Ahreman lányaként döntő szerepet vállal a Jó erőinek megrohanásában és megrontásában, ő még apjánál is züllőtebb, a férfiakra leselkedő prostituált-boszorkány, aki kicsapongó, öncélú, alkalmi aktusokban éli ki magát. Jeh a *Bundahišn* szerint maga ajánlkozik apjának, hogy női fortélyaival lerombolja Ohrmazd és a Jó világának férfitársadalmát. Jeh ekként fontos kozmikus magasságokba emeli a prostitúciót és a kicsapongást a zoroasztriánus egyházi irodalomban. Jeh a *Bundahišn* szerint nem is egymaga követi el kicsapongásait, hanem egész prostituáltcsapat segítkezik neki ebben, akiket a szöveg *jeh-dēwn*nek (prostituált démonoknak) nevez. Jeh teljesen hatalmába keríti apját és egyben férjét, Ahreman, aki mindent megad neki, amit kíván. A *Bundahišn* szerint Jeh vágyainak középpontjában egy tizenöt éves fiú formájában magának az első férfinak, Gayōmardnak a megrontása áll, a mindent előre tudó Ohrmazd azonban megteremti Narsē (Nairyō Sangha) istenséget, aki ugyancsak tizenöt éves fiú alakjában testi szépségével magára vonja Jeh figyelmét, és így Jeh nem tudja tisztátalanná tenni Gayōmardot. Jeh alakja ezáltal a *par excellence* prostituálté: a terminust a középpersona irodalom nem csupán a mitikus

Jehre mint személyre alkalmazza, hanem a valódi prostituáltak elnevezésének avesztai eredetű terminus technicusaként, mindvégig magában hordozva eredeti alakjának minden jelentésrétegét. Narsē végül megvédi Gayōmardot és annak spermáját a tisztátalanságtól, amelynek őrzését Narsē Anāhīdra (Anāhītā-), a víz és termékenység istennőjére bízta.⁴

Anāhīd alakja különösen érdekes, ha a szászánida erotika kérdését vizsgáljuk (1. kép). A Jeh alakjában megformált zoroasztriánus *misogyn* tendenciákkal szemben nem csak a családi élet és az asszonyi jámborság zoroasztriánus példája áll szemben Spandārmad alakjában. Az egészséges szexualitás, a megjelenésében a férfiakban tiszta vágyat lobbantó nőiség szimbóluma Anāhīd, akit kizárólag fiatal lányként, kifejezetten „szexisre” formálva ábrázolnak a szászánida korban. Az Anāhīdnek szentelt avesztai himnusz, az Ābān Yašt (Himnusz a Vizekhez) szövege úgy jellemzi Anāhīdot, mint „aki megkötötte derekát, hogy mellei szépek legyenek, hogy csinosan nézzenek ki”.⁵

Anāhīd állandó jelzője emellett a szászánida korban a *bānūg* („úrnő”), mely terminus egyben a szászánida korban az előkelő nők, királynék, hercegnők állandó jelzője is. Így Anāhīd egyszerre a nőiség és az előkelő női arisztokrácia szimbóluma is. Tegyük hozzá, Anāhīd jelentőségét az is megnöveli, hogy a szászánida dinasztia uralma idején mindvégig (3–7. század) a dinasztia patrónusistennője volt, a Szászánidák származása egyes források szerint egy istakhri Anāhīd szentély papi családjáig nyúlik vissza.⁶ Anāhīd jelentősége az iszlamisáció után sem hanyatlott le, sőt még a mai síita Iránban is érzékelhető mind a mai iráni zoroasztriánusok, de – ami még meglepőbb – síita muszlimok között is. A Jazd városa mellett álló zoroasztriánus Bānū Pārs („Perzsia Úrnője”) szentély ma a legfontosabb iráni zoroasztriánus Anāhīd-zarándokhely. Anāhīd tiszteletének muszlim síita változata pedig a Rey-i Bībī Šahrbānū iráni síita muszlim zarándokhelyhez köthető. Minden valószínűség szerint a csodatévő síita ősanjaként, a harmadik síita imám, Husain feleségként tisztelt Bībī Šahrbānū alakja mögött is Anāhīd tisztelete rejtőzik, akit máig a magasztos Jahān Bānū („a világ úrnője”) vagy Šāh-e zanān („a nők királya”) jelzőkkel illetnek az iráni síiták. Neki Teherán melletti Rey városában most is látható népszerű muszlim síremléke emelkedik.⁸

A nők státusa a Szászánida Birodalomban

A fenti sorok ellenére a szászánida korban államegyházat létrehozó zoroasztriánus klérus erősen konzervatív, férfiközpontú világnézettel rendelkezett mind jogi, mind kulturális téren. Bár

az éppen a szászánida korban végső formába öntött *Aveszta* kifejezetten egyenrangúként kezeli a nőket egyes megjegyzéseiben, a gyakorlatban csak igen kevés nyomát lelmi a nők egyenjogúságával kapcsolatos megnyilvánulásoknak ebben az időszakban. A zoroasztriánus egyház szemlélete teljesen átjárta a szászánida állam, társadalom, kultúra, jogalkotás minden szegmensét a 3–7. században. A kasztszerű zoroasztriánus társadalmi hierarchiában a nőket egyszer sem említik külön kategóriaként, sem az előkelő hölgyeket, sem a nép egyszerű leányait.⁹

A szászánida magánjog ugyanakkor terjedelmesen foglalkozik a zoroasztriánus házasságfajtákkal, a válás, az örökösödés, a rituális tisztaság és tisztátalanság nőekkel is kapcsolatos előírásaival és feltételeivel, de ez aligha visz közelebb bennünket az intimitás szférájához, a női szexualitásról vallott nézetekhez.¹⁰

Elszört adatokkal ugyan rendelkezünk papnőkről, *hērbedestān*okban, zoroasztriánus teológiai szemínáriumokban tanuló előkelő asszonyokról, de láthatóan a nőiség és a szakralitás kapcsolata nem vált olyan szorossá, hogy ez külön női papi közösségeket, papi rendeket hozott volna létre a szászánida korban.¹¹

Az egyetlen olyan terület, ahol középperzsa forrásainknak köszönhetően a korabeli női szerepek jobban tanulmányozhatóak, a királyi udvar volt.

Szászánida kori női szerepek: királynő – prostituált – ágyas

A szászánida korban domináns szerepet betöltő zoroasztriánus egyháznak köszönhetően a legtöbb ránk maradt korabeli forrás vallási jellegű, azaz vallási, teológiai kérdéseket boncolgat, és csak töredéküknek van olyan világi karaktere, mely többé-kevésbé mentes a zoroasztriánus klérus gyámkodásától.

A szászánida királyi udvar életéről három jelentős írott forrás áll rendelkezésünkre. Középperzsa nyelvű forrásaink közé tartozik I. Šāhbūr (241–270) Qa'ba-i Zartušti felirata a korai szászánida korból (ŠKZ, ismertebb nevén *Res Gestae Divi Saporis*),¹² valamint a középperzsa irodalom egyes világi alkotásai, mint a *Pāpagia Ardashīr tetteinek könyve (Kārnāmag ī Ardashīr ī Pāpagān)*,¹³ a dinasztia alapítójáról szóló eposz egyes adatai, illetve a *Kawād fia, Xusrav és egy apród (Xusrav ī Kawādān ud Rēdag-ē)* című irodalmi művek tartalmazznak számottevő adatokat a korabeli udvari életéről. Utóbbi két munka a szászánida kor végén született, és számos bizonytalanság, nyelvi romlás jelzi a szöveg hagyomány rögzítését. Így óvatosan kell bánnunk forrásainkkal, amikor a szászánida korról beszélünk, hiszen csupán a korszak elejéről és a végéről vannak hitelt érdemlő adatok, a köztes időszakról pedig szinte semmi sem áll rendelkezésre.

A középperzsa művek mellett a későbbi muszlim kori klaszszikus arab és perzsa források (At-Tabarī, Al-Dīnāwarī, Al-Jāhiz, Bal'āmī, Firdawsī, Al-Tha'ālibī)¹⁴ őriztek meg számottevő információt, gyakran mára már elveszett középperzsa művekből merítve.

Az írott források mellett a régészeti eredmények is fontos adatokkal szolgálnak az udvari szórakozás témájához. A szászánida ötvösművesség remekei ábrázolástani szempontból

fontosak (lásd a 2–3. képet), mellettük néhány nagyobb szászánida erő, palotamaradvány feltárása, valamint a korai szászánida szikladomborművek nőábrázolásai révén rendelkezünk számottevő adatokkal a korabeli női udvari életéről. E téren kiemelkedő leletet képeznek az irak–iráni határ közelében a Zagrosz hegységben, az egykori Selyemút mentén található Qal'a-i Yazdgird erődjének frivol témájú stukkói, amelyek a kései párthus – korai szászánida korból származnak.¹⁵

A rendelkezésre álló források alapján három csoportba sorolhatjuk a szászánida udvar nőtagjait: királyi hercegnők, háremhölgyek és prostituáltak. Vizsgáljuk meg forrásaink alapján a három csoport helyzetét!

A szászánida társadalom női hierarchiájában a királyi hercegnők, királynék, arisztokrata főfeleségek (*bānūg*) képviselik az első csoportot. A korai szászánida domborműveken, I. Ardashīr (224–241) és I. Šāhbūr korából többüket meg is örökítették. I. Ardashīr naqš-i rajabi domborművén két előkelő nőalak is feltűnik, ők talán az ŠKZ által is említett Dēnay és Rōday, I. Ardashīr anyja és főfelesége lehettek. I. Šāhbūr e híres feliratában terjedelmes listát is közöl udvarának tagjairól és tisztségviselőiről. Köztük több hercegnőt említ, de a tisztségviselők között említi Sāsān és Mānzīy *šāβistān*okat, a királyi hárem eunuchjait.¹⁶ Az ezt követő időszakból II. Bahrām (276–293) bensőséges érzelméről tanúskodó, a feleségének virágot nyújtó király Barm-e Delak-i domborművét és több pénzérméjét lehet kiemelni, ahol II. Bahrām mellett a főfelesége is feltűnik.¹⁷

2. kép. Táncosnő ábrázolása aranyozott ezüstvázán, Kr. u. 6. század körül (New York, The Metropolitan Museum of Art)

3. kép. Táncosnő ábrázolása aranyozott ezüstvázán, Kr. u. 6. század körül (The Los Angeles County Museum of Art)

Ezután sokáig nem rendelkezünk értékelhető információval a szászánida királynőkről, forrásaink legfeljebb származásukat emelik ki, amennyiben külföldiek vagy nem zoroasztriánusok voltak. Míg a korai szászánida királyok elsősorban a helyi iráni arisztokráciából vagy épp saját szűkebb-tágabb családjukból választottak főfeleséget, addig a 4. századtól fogva e téren előtérbe kerültek a birodalom nem zoroasztriánus közösségei és a szomszédos birodalmak, illetve az ezekkel kapcsolatos diplomáciai megfontolások a főfeleségek kiválasztása esetében. Így tudjuk, hogy II. Šāhbūr (309–379) egy zsidó ágyastól származott, I. Yazdgird (399–421) pedig zsidó származású főfeleséget választott magának Šīšīnduxt személyében, aki a mezopotámiai zsidó diaszpóra fejének lánya volt (a *Šahrestānīha ī Ērānšahr* Yahūdagan Šāhnak, „a zsidók királyá”-nak nevezi az apóst).¹⁸

Fiuknak és örökösüknek, V. Bahrāmnak (421–438) indiai hercegnő lett a főfelesége. I. Kawād (488–531) neje, Nēwānduxt heftalita, közép-ázsiai eredetű volt, s ez nem is véletlen, hiszen Kawād a heftaliták vazallusa volt egész uralkodása alatt. Kawād fia, I. Xusraw (531–579) alatt a heftalitákat leverő türk kaganátusból érkezett a Szászánida Birodalom új királynéja. A birodalom utolsó jelentős uralkodója, II. Xusraw (591–628) alatt pedig Maurikios kelet-római császár azon túl, hogy nagylelkűen visz-

szasegítette II. Xusrawot trónjára 591-ben, lányát, Máriát is hozzáadta. II. Xusrawnak emellett volt egy másik híres keresztény felesége, Šīrīn, aki talán Syria provinciából származott. Šīrīn különösen jelentős személy volt, aki szépsége és befolyása révén a muszlim kori perzsa szerelmi epika fő ihlető forrásává vált.¹⁹

II. Xusraw halála (628) után, a szászánida kor alkonyán pedig az is megtörtént, ami Irán történetében sem előtte, sem azóta nem: női uralkodót választottak Iránban. Egymás után II. Xusraw két lányát, Bōrānt²⁰ (630–631) és Āzarmīgduxtot²¹ (631) is trónra ültették. Igaz, erre nem nevezett hercegnők rendkívüli kiválósága, hanem a II. Xusraw halálát követően a királyi családban rendezett alapos vérfürdő szolgáltatott okot, amikor a szászánida dinasztiának alig maradt épkezláb trónra ültethető férfitagja. A kényszer szülte megoldás nem is maradt tartós, e szászánida királynők alig pár hónap múltán nyomtalanul eltűntek a történelem süllyesztőjében, de a tény ettől tény marad. Érdekeség azonban, hogy külsőségeikben mindketten megpróbálták elnyomni saját nőiségüket a hatalmon maradás érdekében, és sajátosan férfias attribútumokat választottak hatalmi jelvényként. Hamza al-Isfahānī iszlám kori történetírótól jól ismerjük Bōrān királynő díszruhájának leírását,²² aki apja és nagyapja férfiviseletében pompázott hívei előtt, Āzarmīgduxt királynő pénzérméin pedig a szászánida fejedelemszöveget profiltól szakállal(!) ábrázolják.²³

A második kategória, a prostituált ugyancsak előfordul a szászánida kori irodalmi forrásokban, akikre azok vagy az avesztai eredetű *jeh*, vagy a *rōspīg* terminust alkalmazzák. Zoroasztriánus szövegeink minden esetben vallási hevülettel utasítják el a prostitúciót, a korábban megismert kozmogóniai alapokon szigorú erkölcsi mércét állítva az olvasó elé. A zoroasztriánus egyház láthatóan a szakrális prostitúció fogalmát sem ismeri. A *Kārnāmagban* több alkalommal is szerepel a *jeh* és a *rōspīg* terminus, sőt birtokos szerkezetben a különösen obszcén *jeh ī rōspīg* („kurva prostituáltja”) szerkezet is előfordul. Emellett a *jeh ī yādūg* („boszorkány prostituált”) és a *jeh ī rēman* („rituálisan tisztátalan prostituált”) terminus is felbukkan.²⁴ Mindegyik erős vallási jelentéstartalommal, nyilvánvalóan visszautalva a *Bundahišnban* szereplő Jeh-re, Ahreman lányára és az ő aspektusaira.

Középperzsa forrásaink azonban a harmadik kategória, a háremhölgyek esetében a legbőbeszédűbbek. A középperzsa forrásokban *kanīzagnak* („háremhölgy”) vagy egyszerűen csak *zannak* („nő”) nevezett női csoport minden esetben megkülönböztetendő mind a hercegnőktől, mind pedig a prostituáltaktól. Státuszát tekintve a *kanīzag/zan* réteg a két másik csoport között helyezkedett el. A szászánida háremhölgyek világába a *Kawād fia Xusraw és egy apród* (*Xusraw ī Kawādān ud rēdag-ē*, a továbbiakban XKR) szövege nyújt bepillantást, meg lehetőségen sikamlós formában.

A *Kawād fia Xusraw és egy apród* és az ideális szászánida háremhölgy

A középperzsa korszakról viszonylag kevés korabeli, az udvari kultúrát és szórakozásokat megőrkítő elsődleges forrás maradt fenn. Ennek fő oka az, hogy az írásbeliség a korszakban mindvégig a zoroasztriánus egyház kezében volt, és így a hagyományozott szövegek túlnyomórészt a vallási élet, a

zoroasztriánus liturgia és erkölcsiség témakörét érintő szövegek voltak. A vallási, erkölcsi, hitvédelmi témákat feldolgozó pehlevi traktátusok mellett elenyésző számban maradtak ránk a szászánida kori világi műveltséghez kötődő szövegek. Amellett, hogy a zoroasztriánus egyház nem érdeklődött a világi udvari kultúra, műveltség, középperzsául *frahang* bemutatása iránt, fontos megjegyezni azt is, hogy a világi kultúra, irodalom művei jelentős részben a szóbeliség, az oralitás csatornáin keresztül hagyományozódtak. A világi kultúra szóbeliségen alapuló továbbörökítése hosszú évszázadokon át, egészen a 9–10. században megszülető klasszikus perzsa irodalomig tartott. Mindez együtt megmagyarázza a ma ismert nem vallási karakterű pehlevi irodalmi alkotások igen korlátozott számát.²⁵

Így a fentiek fényében, ha szászánida kori udvari kultúráról beszélünk, nem meglepő, hogy mindössze egyetlen szöveget jelölhetünk meg forrásaként. A XKR profán karaktere miatt a pehlevi irodalom egyik legizgalmasabb szövege.

A XKR karakterében eltér a pehlevi szövegek többségétől. Bár a vallásos közeg nem hagyta érintetlenül, olyan munkáról van szó, mely a szászánida világi udvari kultúra irodalmi emlékének tekinthető. Miért gondolhatjuk ezt? Azért, mert a XKR fejezetei egyértelműen a szászánida udvari kultúra, a *frahang* legkülönbözőbb témáiról számolnak be hosszabb-rövidebb terjedelemben.

A szöveg keletkezésének körülményei máig kérdések. Valószínűleg a 6–7. században került lejegyzésre. Szerzője ismeretlen, a két fennmaradt kézirat közül a régebbi végén szereplő kolofonban csak a 10. századi másoló, Mihr-Āwān Kai-Xusraw nevént említik, de a szerzőt vagy szerzőket nem.²⁶ A műben szereplő uralkodó, I. Xusraw személye vélhetőleg a szöveg késő szászánida eredetét sugallja, de a mű alapvetően ahistorikus, az uralkodó alakja és szerepe annyira jelentéktelen benne, hogy könnyen elképzelhető, akár a korábbi szászánida időkből származó témák vagy források is mintául szolgálhattak a XKR megírásához a 6–7. században.

A XKR-ben I. Xusraw szászánida király faggatja éles eszű apródját az udvari élet, szórakozások különböző válfajairól amolyan kiskaté formájában. A kérdések meglehetősen hosszadalmas listája kiterjed a szászánida arisztokrácia által kedvelt testi és szellemi örömök egészére (udvari sportok, társasjátékok, zoroasztriánus egyházi írások, egy komplett szászánida lakoma részletes leírása, a legjobb hangszerek, udvari mulattatók, a legillatosabb virágok, a legjobb hátaslovak). A hosszú és izgalmas kérdezz-felelek vége felé, mintegy fokozva az amúgy is emelkedett hangulatot, Xusraw rákérdez az ideális nő kinézetére. A talpraesett apród a következő választ adja urának:

95. Tizenkettedikként Xusraw azt parancsolta kérdezni apródjától: „Melyik nő (zan) a legjobb?”

96. Azt mondja az apród: „Halhatatlanok legyetek! A legjobb asszony gondolatában férfibarát. Magasságára nézve közepes termetű, mellkasa vékony, feje, fára, nyaka kerekded, lába rövid, dereka vékony, lábujjai íveltek, kezűjiai hosszúak, végtagjai hamvasak és erősen teltek. Keblei mint a birsalma, körme fehér, arca gránátalmavörös, szeme mandula formájú, ajka, mint a korall, a szemöldöke, mint a boltív, fogai fehérek, nedvesek és ragyogóak, hajfonata fekete, ragyogó, hosszú, és a férfiak ágyában szégyentelen szavakat nem szól!”

97. A királyok királyának tetszett ez, és helyesnek tartotta az apród választát.

98. A király így szólt az apródnak: „Te a bujaságra nagyon vágyasz!”

99. Az apród így szólt: „Halhatatlanok legyetek, ó emberek elsője! A ti királyi sátraitokban található 10000 ágyas (kanizag) tökéletes ügyei iránti vágy, és a ti más örömeitek miatt mondtam ezeket!”

100. A királyok királyának tetszett ez, és helyesnek tartotta az apród választát.²⁷

E fülledt erotikával fűszerezett részletnél aligha akad mérszebb szöveg a szigorú zoroasztriánus erkölcsi felügyelet mellett lejegyzett pehlevi irodalomban. A nyíltan, kéjesen és kendőzetlenül körbeírt testrészek, az udvari kurtizán alakjának ennyire konkrétan erotikus jellemzése párkát ritkítja a szászánida korban. A leírások világosan megadják a korabeli szászánida arisztokrácia szexideálját, melyben a telt idomú háremhölgyek élveztek preferenciát. Ha korábbi korszakok iráni, mezopotámiai és más ókori keleti művészeti példáira gondolunk, talán nem is véletlenül.

A XKR fiktív apródjának a teltkarcsú szépségek iránti korabeli vonzalmát alátámasztják a szászánida kori művészeti és régészeti adataink. Ha a korai szászánida korban épült nyugat-iráni Qal'a-i Yazdgirdi erőd stukkóira tekintünk, a XKR nőideálja elevenedik meg. Az egykori várúr kedvtelését szolgáló kurtizánok testalkata erősen a molett felé közelít, megformálásukban sajátosan keverednek közel-keleti és hellenisztikus hatások.²⁸

Ugyanez a teltkarcsú ideál köszön vissza a késő szászánida – kora iszlám kori fémművesség ezüstkorsóin és a korabeli kerámiaművészet alkotásain. Az Észak-Írán és a Kaukázus vidékének műhelyeiben készült alkotásokon meztelen, erősen telt, széles csipőjű, vastag combú kurtizánok perdülnek táncra.²⁹ Bár e tárgyak ábrázolásainak lehetséges interpretációja meglehetősen széles skálán mozog a szakrális Anāhīd-ábrázolásoktól a késő antik Dionysos-kultusz iráni művészeti utánpótlásán át a nyíltan erotikus értelmezési lehetőségekig, valószínű, hogy realizisztikus, és kevéssé mitologikus célzatú ábrázolásokkal van dolgunk.³⁰

Ugyanakkor a XKR gondosan megkülönbözteti a csábító udvari háremhölgyet (*kanizag*), akinek fő feladata és kötelessége urának szórakoztatása és testi kielégítése, a rituálisan tisztátalan *jeht*ől, akitől óva inti olvasóit a szöveg. Erre utal, hogy a XKR-ben az apród és a király beszélgetése végén az udvarból éppen távozó apród szembetalálkozik egy szépséges nővel, akinek félreérthetetlen ajánlatot tesz:

114. Az apród az úton egy nagyon szép nőt (zan) látott.

115. Az apród így szólt a nőhöz: „Hogyha neked úgy tetszik, engedd nekem, hogy veled vágyam betöltssem.”

116. A nő azt mondta az apródnak: „Ha azokat a bűneimet, melyeket e napig elkövettem, te elfogadod, és azokat a kegyes cselekedeteket, melyeket a mai napig tettél, nekem átengeded, hagyom, hogy vágyad velem betöltsed.”

117. És az apród rögvést visszafordult azon asszony elől, és elment, és vágyát nem teljesítette be.³¹

Az apród által szépasszonynak nézett nő valójában az ördög-től megszállt prostituált volt, aki az apród jó cselekedeteire vágyakozva a mitologikus Jeht idézte meg. Egészen világos, hogy szövegünkben a korábban is látott prostituált-boszorkány aspektusa elevenedik meg, aki hatalmába szeretné keríteni a jeles erényekkel bíró és némi ravaszsággal is felvértezett királyi apródot. Ő azonban résen van, és nem enged a testiség köntösébe bújt ördög csábításának. Mindezzel még az erősen szabados XKR-t is teljesen átszövi a zoroasztriánus szexuáletika. A XKR szövege jól példázta azt a felfogást, mely valláserkölcsei alapon mindent kettéoszt, még a szexualitást is. A jó, rituálisan tiszta *kanizag*-háremhölgy által nyújtott szexuális örömeik állnak szemben a gonosz, rituálisan és lelkiileg is gonosz prostituált-boszorkány romlást hozó képével. E koncepció pedig erősen kapcsolódik a *Bundahišn*ben megismert Jeh–Anāhīd kettősségéhez, s ezzel visszajutottunk a kezdetekhez.

Utószó: a *Kawād fia Xusraw* és egy apród (XKR) erotikus fejezete a koraiszlám korban

Kevés olyan pehlevi szöveget találunk, mely mind eredetiben, mind későbbi arab fordításban is ránk maradt. A XKR ezek közé tartozik. A XKR eredeti pehlevi traktátusán kívül ismert egy 11. század eleji arab parafrázisa is a ghaznavida államban élt és alkotott Abū Mansūr ‘Abd al-Malik Tha‘ālibī perzsa történetíró arab nyelvű művéből is, melynek címe *A perzsák királyairól szóló híradások legjava és életrajzaik (Ghurar Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihim)*.³² De a XKR erotikus fejezete felbukkan a kora iszlám kori arab történetírás óriása, Al-Tabarī *A próféták és királyok történetében (Tā’rikh al-rusūl wa’l-mulūk)* című munkájában is³³ a 10. század elején, valamint ennek korai újperzsa fordításában, Bal‘amīnál is a 10. század második felében.

E preiszlám forrás iszlám kori népszerűsége éppen erősen profán karaktere miatt volt lehetséges. Szemben a zoroasztriánus egyház által kreált pehlevi irodalom számos más, vallási témájú könyvével, melyek aligha tarthattak volna számot muszlim olvasók érdeklődésére, a XKR tökéletesen adaptálható volt a megváltozott vallási és kulturális miliőbe – leszámítva a műben helyenként előforduló zoroasztriánus szentenciákat. Olvasótáborra, hallgatóságra egyben és részleteiben is lelkesen terjesztette, és páratlan sikerét előbb említett számos fordítása, részleges vagy teljes adaptációja jelzi arab és klasszikus perzsa (újperzsa) nyelven a 10–11. században.

Tha‘ālibī előszavában elmondja, hogy a szöveget patrónusa, Amīr Abū’l-Muzaffar Nasr óhajára fordította le arabra. Amīr Abū’l-Muzaffar Nasr ghaznavi Mahmūd szultán fivérének, Nasr al-Dīnnek volt a fia, és 1019 táján hunyt el a mai Afganisztán területén.

A XKR muszlim kori parafrázisa beleágyazódik az arab szöveg azon fejezetébe, amely II. Xusraw (591–628) udvarának tizenkét csodáját meséli el.³⁴ E csodák egyike Xwašārzū, az eszes szászánida kori apród története, aki sorra állja a próbákat, és frappáns válaszokat ad a király kérdéseire. A szöveg lényegileg megegyezik a középperzsa verzióval, a kérdések és válaszok szinte teljesen azonosak. A kérdések között az eroti-

kára vonatkozó sem maradhatott el. Az erotikus fejezet mind a pehlevi, mind pedig az arab verzióban nagyobb önálló egységet képez, és mindegyik esetben a szöveg végén áll.

KIRÁLY: És melyik a legszebb és a legkívánatosabb asszony?

APRÓD: Az, amelyiknek a szív megnyitja magát, és akit szeret, és akit a lélek élvez. A legjobb az a nő, aki se nem túl öreg, se nem túl fiatal; se nem túl magas, se nem túl alacsony, se nem túl vékony, se nem túl kövér. Akinek elegáns alakja van, szép formájú, bájos teljes megjelenésében. Akinek egyenes homloka van, ívelt szemöldökei, mandula formájú szemei, arányos orra, ajkai vékonyak és vörösek, mint a kagyló, vékony a szája, fogai (fehérek), mint a gyöngyök, kegyes a mosolya, kerek az álla, hosszú és ívelt a nyaka. Akinek arcbőre, mint a gránátalma színe, és bőre, mint a selyem légysága, és akinek haja nagyon fekete, akinek két melle kerek, mint az alma, darázsderékű, gyenge mellkasú, üres (borotvált) hónaljú, húsos farú, kis lábú. Kellemes lehelete van, édes hangja, keveset beszél és nagyon szerény.

*A király elkezdett nevetni, és így szólt: Nagyszerű! Ez tökéletes!*³⁵

Megvizsgálva a fenti két szöveget, arra a következtetésre juthatunk, hogy a pehlevi és az arab szöveg számos ponton megegyezik egymással, néha az egészen apró részletekben is pontos egyezéseket találunk. A kurtizán testi kiválóságai tekintetében mindkét szöveg erotikával telített, a szövegek élvezettel részletezik az udvari szerető külsejével szemben támasztott kívánalmakat.

A két szöveg kapcsolatában csupán egyetlen különbség mutatkozik, ez pedig az arab változatban jelenik meg. Tha‘ālibī különösen hangsúlyozza a mérték elvét, amikor az udvari szerető koráról, súlyáról, termetéről esik éppen szó. Az elv, a mérték fontos hangsúlyos elemként jelenik meg az arab változatban.

A XKR valójában monumentális katalógusa a szászánida *frahang*nak, udvari műveltségnek, ahol a király és az apród tárgyalása a szöveg gerincében valójában csak eszköz arra, hogy a *frahang* különféle fejezeteit kifejthesse a szöveg. Ezért a későbbi korokban az udvari erotikáról szóló részlet a bevezető és befejező mondatok elhagyásával valójában önállóan is megállta a helyét más, hasonló karakterű munkákban.

Azt, hogy az erotikus részlet önálló szórakoztató alkotás-ként is terjedt, tetszőlegesen bővíthették és parafrázeálhatták, alátámasztja egy Al-Tabarīnál és perzsa verziójában Bal‘amīnál fennmaradt részlet (mindkettő a 10. századból), amely fontos párhuzamokat mutat a pehlevi és arab változatokkal. A XKR-nek kizárólag az erotikus fejezete került bele ebbe a monumentális történeti krónikába, beágyazva egy I. Xusraw szászánida király korában játszódó történetbe. Al-Tabarī/Bal‘amī szövegében a lakhmida Mundhir arab fejedelem ajándékoz egy szépséges leányt I. Xusrawnak. Al-Tabarī/Bal‘amī Mundhir százájába a XKR erotikus fejezetének vélhetően újabb parafrázisát adja az ideális ágyasról (klasszikus perzsa *kanizak*):

Úgy van, hogy annak az ágyasnak derék természete és tökéletes termete van, nem magas és nem alacsony, bőre fehér, az arca és a fültöve és az egész teste a lábujjáig fehér, és arcának fehérsége a vörösségen uralkodik, a hold és a nap

módjára. Szemöldökei ivben hajlanak, miként az új, és a két szemöldöke közti rész nyitott, és a szeme nagy, szemgolyója fekete, a szeme fehérje fehér, és szempillái feketék és hosszúak és kecsesek. Feje közepes nagyságú, se nem kicsi, se nem nagy, a nyaka nem rövid és nem hosszú, hogy a fülbevaló a vállat érje. Mellkasa vékony és kerek, keblei kicsik és kerekék és súlyosak, vállvégei és felkarja arányosak, a karkötő helye arányos és széles, kezujjai vékonyak, se nem rövidek, se nem hosszúak, és a hasa a mellkassal egyező. A két fara a háta mögött magasabb és kerekded, a dereka vékony, a deréköv helye vékony, és a combjai legyenek kerekék és szélesek, a térde gömbölyű, a lábszára vastag, a bokái kicsik és gömbölyűek, a lábujjai aprók és íveltek. Midőn jár, ellustult legyen a túlsúlytól, szolgálattételt saját urán kívül másnak ne tegyen, sose lásson bajt, megbecsülésbe és (megérdemelt) helyére emelkedjék. Szerény, bölcs és emberséges legyen, apjával szemben tiszta lelkű, anyja iránt kegyes. Ha hátuljára nézel, jobb az arcánál, ha az arcára tekintesz, jobb a hátuljánál, és ha a hátát nézed, szebb az arcánál. Nemes és nagylelkű, otthonában dolgoz, vágyik a munkára, a kezével óvatos, vágyik főzni és mosni és varrni és rendet rakni és takarítani, és nyelvvel csendes és kevés szavú, mikor szól, lágy szavú és lágy beszédű, és mikor megszólaltatod, a te hangodat szólja, és amikor távol vagy tőle, tőled távol legyen, s amikor nem vagy vele, az arca és szemei vörösödjenek el az irántad való vágytól.³⁶

Bal'amī művének ez a részlete feltűnően hasonlít a XKR szövegének leírására. Nagy vonalakban szinte minden egyes megjegyzés szerepel, gyakorta szóról szóra megegyezik a pehlevi eredetivel. 10. századi muszlim kori arab szövegünk a háremhölgyet pontosan úgy jellemzi, ahogy a pehlevi szöveg tette közel négyszáz évvel korábban. Ez a leírás bőbeszédűbb, jobban kitér a nő külsejére és egyéniségére is, de

tartalmi téren egészen világosan a XKR szövegének bővített fordításáról van szó.

A szövegben újdonság a nő karakterét, viselkedését részletező leírás. Miután a feje búbjától a lába körméig leírja a kívánatos hölgy testi jellegzetességeit, nem mulasztja el megemlíteni a legfontosabb viselkedési normákat, mint például a szülőkkel szembeni engedelmisséget, szerénységet és csendességet, valamint a házi munka terén elvárandó tulajdonságokat, a munkaszeretet, a mosást, a varrást, takarítást. Ez lényeges különbség a XKR szövege, valamint Tha'ālībīhez képest, hisz ott ilyenről egyáltalán nem esik szó.

Nagyon érdekes Nöldeke megjegyzése, aki – bár nem ismerte föl, hogy az Al-Tabarī idézet rokonítható egy pehlevi forrással vagy esetleg annak egy arab átdolgozásával – e hellyel kapcsolatban megjegyzi: „Ezt a retorikai mesterművet teljesen lehetetlen úgy lefordítani, hogy az eredeti szöveg tömörsége és rímformája, valamint a kifejezések konkrét élessége megmaradjon.”³⁷ Nöldeke is érezte, még ha nem is ismerte fel, hogy itt egy önálló alkotás beillesztéséről van szó az arab szövegben.

A két muszlim kori parafrázis kiemeli a XKR erotikus fejezetének népszerűségét, mely eredetileg egy késő ókori szászánida udvari kultúráról szóló szellemes és szórakoztató traktátus része volt. A világi élvezeteket összefoglaló, de a zoroasztrianus erkölcsi felfogástól sem mentes szöveg komoly népszerűségnek örvendett a későbbi századokban. Szerencsés módon mind az eredeti középperzsa alkotás, mind későbbi arab és klasszikus perzsa parafrázisai ránk maradtak, lehetővé téve az összevetést.

A XKR erotikus fejezete korai előfutára lett a középkori klasszikus perzsa irodalomban kialakuló és oly elterjedt erotikus témavilágnak is, ekképpen hidat képezve a preiszlám és muszlim kori iráni kultúra nőiségről és szexualitásról vallott képzelet között.

Jegyzetek

- 1 Skjaervø 2004.
- 2 Boyce 1968, 41–42.
- 3 A szászánida kori vallási nevek, fogalmak esetében minden esetben a középperzsa alakot használok, zárójelben az eredeti avesztai terminus áll. A muszlim kori neveknél az egységesség kedvéért a klasszikus arab átírást alkalmazom.
- 4 Choksy 1988, 73–82; Choksy 2002; De Jong 1995, 15–41; De Jong 2008.
- 5 Ābān Yašt 127. De Jong 1995, 20.
- 6 Al-Tabarī: *A Sāsānida Birodalom kezdetei* (in: *Tā'rīkh al-rusūl wa'l-mulūk*). Ford. Hahn I. In Harmatta 1996, 347.
- 7 Boyce 1988.
- 8 Boyce 1967, 30–44. Boyce 1989.
- 9 De Jong 1995, 23–24.
- 10 Jany 2000, a házasságfajtákról: 73–115. Jany 2003, a zoroasztrianus magánjog forrásai (ford. Jany J.): 19–48.
- 11 De Jong 1995, 23–24.
- 12 *Res Gestae Divi Saporis*. Ford. Harmatta J. In Harmatta 1996, 351–360.
- 13 *Kārnāmag ī Ardaxšīr ī Pāpagān* 1998–1999.
- 14 Al-Tabarī–Nöldeke 1973; Al-Dīnāwarī 1960; Bal'amī 2001; Al-Jāhiz 1954; Firdawsī 1995; Al-Tha'ālībī 1900.
- 15 Keall 1977, 1–9; Keall–Leveque–Wilson 1980, 11–41; Keall–Keall 1981, 33–80. Keall és munkatársai Qal'a-i Yazdgirdi ásatási anyagából a Pl XIa QY76. 48, QY76. A93 (Area 1, stratum 3); Xlb QY76. A49 (Area 1, stratum 3) Xlc QY76. A118 (Area 11, stratum 2) jelzetű stukkórészletek rendelkeznek erotikus jelleggel.
- 16 Harmatta 1996, 359.
- 17 Vanden Berge 1988.
- 18 Daryae 2002, 47. fejezet, 15. A mezopotámiai zsidó diaszpóra, a Reš Galut aktuális fejének, I. Yazdgird apósának azonosítására több sikertelen kísérlet is történt, lásd Daryae 2002, 51–52.
- 19 Brosius 2010.
- 20 Emrani 2009; Chaumont 1988.
- 21 Gignoux 1987.
- 22 Emrani 2009, 8.
- 23 Brosius 2010; Emrani 2009, 15.
- 24 Mackenzie 1971, 47 és 72.
- 25 Az idézett részek fordítása alapjául szolgáló kiadás a TITUS (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien) tudományos projekt keretében készült el. A XKR legújabb és egyben az első online verziója. A szöveget C. Cereti szerkesztette. A szerkesztés során egyrészt az első 1913-as kiadást vették figyelembe (Jamasp-Asana 1913), de egyben Sa'īd 'Urīān néhány évvel

- korábbi kiadását is (Jamasp-Asana–Urīān 1992). Az online szöveg tartalmazza az eredeti pehlevi szövegeket és azok egy újabb transzkripcióját. *Xusraw ī Kawādān ud rēdag-ē* 1998–1999.
- 26 A XKR két pehlevi kódexben maradt fenn. Az egyik az ún. MK kódex. Ez a párszik, az indiai zoroasztriánusok által Bombayben megőrzött szöveg. A kódex 38 pehlevi szöveget tartalmaz, ezen belül a no. IV, fol. 28a–39a oldalak tartalmazzák a XKR szövegeit. A kódex datálásának kérdése nem tisztázott. Az valószínűnek látszik, hogy az MK egy korábbi szövegről lett másolva. A másolót a szöveg kolofonja szerint Mihr-Āwān Kai Xusrawnak hívták, és a másolat a yazdgirdi éra 324. évének Bahman havában készült, amely a keresztény időszámítás 956. esztendejének felel meg. West szerint azonban a kódexben szereplő évszám (324) sérült, hiszen a pehlevi 6 szám valójában a 3+3 összetétele ortográfiailag; megfogalmazása szerint az első hármasszám időközben „being eaten away”, és már a naosāri kódexbe, a másik, a XKR-ot tartalmazó kódexbe is a helytelen 324-es évszám került át. West álláspontja alapján a kódex másolásának ideje nem Kr. u. 956, hanem a yazdgirdi éra szerinti 624. év, azaz Kr. u. 1255. A kérdés tisztázásában nagyban segíthet egy az ugyanebben a kódexben található másik kolofon végén található ún. hindusztáni éra szerinti datálás. E szerint a második kolofont a hindusztáni éra szerinti 1077-ben írták, amely Kr. u. 1021-nek felel meg. Ezek alapján 65 év eltérés mutatkozik a Kr. u. 956-ra datált első kolofon és a Kr. u. 1021-re tehető második kolofon között. Lásd Geiger et al. 1896–1904, 113–118. Az MK kódexnek ismeretes egy másolata Naosāriból, szintén Indiából az ún. JJ kódex, mely szintén tartalmazza a XKR szövegét. A kódex másolója Dastūr Jamšīd Jāmāsp indiai zoroasztriánus pap volt. Ez a kódex a *Bundahišn* pazand változatán túl tartalmazza az MK kódex szövegeit is. A szöveg szerint Dastūr Jamšīd Jāmāsp a yazdgirdi éra szerinti 1136. év Šahriwar hava első napján fejezte be a másolási munkálatokat, ami átszá-
- mítva Kr. u. 1767-nek felel meg. A két szöveg apróbb eltéréseket mutat, a JJ. ortográfiájára Jamasp-Asana szerint jellemző az ún. iráni stílus követése, szemben az indiai zoroasztriánusok helyi sajátosságaival. Lásd Jamasp-Asana 1913, 4–11.
- 27 *Xusraw ī Kawādān ud rēdag-ē* (letöltés ideje: 2012. július 9.).
- 28 Keall et al. 1980, Pl XIa QY76. 48, QY76. A93 (Area1, stratum 3); Xlb QY76.A49 (Area1, stratum3) Xlc QY76.A118 (Area11, stratum2).
- 29 A ránk maradt mintegy huszonöt szászánida vagy korai posztaszászánida erotikus ábrázolású ezüsttál (Kr. u. 3–8. század) szimbolikájáról és számos szakrális és profán értelmezési lehetőségéről lásd Olson 2008. A szászánida fémművességről: Harper 1978.
- 30 A preiszám, és ezen belül a szászánida nőábrázolások és viseletek kérdéséhez lásd Daems 2001, 51–60; Gignoux–Gyselen 1995, 877–887.
- 31 *Xusraw ī Kawādān ud rēdag-ē* (letöltés ideje: 2012. július 9.).
- 32 *'Ghurur Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihīm'* Al-Tha'ālibī 705–711.
- 33 *„Tā' rīkh al-rusūl wa 'l-mulūk"* Al-Tabarī–Nöldeke 1973, 326–327.
- 34 Az eredeti középperzsa (pehlevi) változatban még I. Xusraw (531–579) beszélget az apróddal, itt azonban már előbbi unokája, II. Xusraw (591–628) a kérdező.
- 35 Unvala 1917, 45.
- 36 Bal'amī 2001, vol. II. 815–816.
- 37 „Dies rhetorische Kunststück so zu übersetzen, dass die Kürze und die Reimform des Originals und zugleich die concrete Schärfe der Ausdrücke beibehalten würde, ist ganz unmöglich.” A szöveg különállóságának, idegen eredetének jeleként Nöldeke végül meg is jegyzi, elárulván, hogy nem ismeri a szöveghagyományt ez esetben: „Woher diese Schilderung, weiss ich nicht.” Tabari: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Al-Tabarī–Nöldeke 1973, 326, 2. jegyzet.

Bibliográfia

- Al-Dīnawārī, Al-akhbār al-Tiwāl (szerk.) 1960. *ʿA. ʿĀmir*. Cairo.
- Al-Jāhiz, Abū Uthman Amr b. Bahr 1954. *Le livre de la couronne*. (ford.Ch. Pellat) Paris.
- Al-Tabarī 1973. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit derr Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Al-Tabari, übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke*. Leiden.
- Al-Tha'ālibī, Abū Mansūr 'Abd al-Malik b. Ismā'il 1900. *Ghurur Axbār Mulūk al-Furs wa Siyarihīm, Histoire des rois des Perses. Texte arabe publié et traduit par H. Zotenberg*. Paris.
- Bal'amī: *Tārikhnāma-i Tabarī, gardānāda-i mansūb bi Bal'amī*. Ed. M. Raušan. Vol. II. 815–816. Teherán.
- Boyce, M. 1967. „Bībī Šahrbānū and the Lady of Pārs”: *BSOAS* 30, 30–44.
- Boyce, M. 1968. „Middle Persian Literature”: *Handbuch der Orientalistik, Vierter Band, Iranistik, Zweiter Abschnitt, Literatur, Lefterung I*. Leiden.
- Boyce, M. 1989. „Bānū Pārs”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, 15 December 1989, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/bibi-sahrbanu>.
- Brosius, M. 2010. „Women i. In the Pre-Islamic Persia”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, March 15 2010, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/women-i>.
- Chaumont, M. L. 1988. „Bōrān”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, 15 December 1988, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/boran-pers>.
- Choksy, J. K. 1988. „Woman in the Zoroastrian Book of Primal Creation: Images and Functions within a Religious Tradition”: *The Mankind Quarterly* 29/1–2, 73–82.
- Choksy, J. K. 2002. *Evil, Good, and Gender: Facets of the Feminine in Zoroastrian Religious History*. New York.
- Daems, A. 2001. „The Iconography of Pre-Islamic Women in Iran”: *Iranica Antiqua* 36, 51–60.
- Daryaei, T. 2002. *Šahrestānīha-ī Ērānšahr. A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, With English and Persian Translation and Commentary*. Costa Mesa, California.
- De Jong, A. 1995. „Jeh the Primal Whore? Observations on Zoroastrian Misogyny”: R. Kloppenborg – W. J. Hanegraaf (szerk.): *Female Stereotypes in Religious Traditions*. Leiden, 15–41.
- De Jong, A. 2008. „Jeh”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, 15 December 2008, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/jeh>.
- Emrani, H. 2009. *Like Father, Like Daughter: Late Sasanian Imperial Ideology and the Rise of Bōrān to Power*. E-Sasanika 9. <http://www.humanities.uci.edu/sasanika/pdf/e-sasanika9-emrani.pdf>.
- Firdawsī, Abū'l-Qāsim Mansūr 1995. *Šāhnāma*. Ed. J. Mohl. Teherán.
- Geiger, Wilhelm et al. 1896–1904. *Grundriß der iranischen Philologie*. Strassburg. Vol. II. 113–118.
- Gignoux, Ph. 1987. „Āzarmīgduxt”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, 11 August 1987, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/azarmigduxt>.

- Gignoux, Ph. – Gyselen, R. 1995. „Sceaux de femmes a l’époque sassanide”: *Res Orientalis VII: Au Carrefour des Religions Mélanges Offerts a Philippe Gignoux*. Bures-sur-Yvette, 877–887.
- Harmatta J. (szerk.) 1996. *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*. Budapest, 351–360.
- Harper, P. O. 1978. *The Royal Hunter. Art of Sassanian Empire*. h. n. The Asian Society.
- Jamasp-Asana, J. M. (szerk.) 1913. *The Pahlavi Texts, vols. I-II, with an Introduction by Bahram Gore Anklesaria and a Preface by M. Nawabi*. Bombay.
- Jamasp-Asana, J. M. – Uriān S. (szerk.) 1992. *Pahlavi Texts, Transcription, Translation*. Tehran.
- Jany János 2000. *A Szászánida Birodalom magánjogának rendszere és továbbélése a Közel-Keleten*. Budapest.
- Jany János (szerk.) 2003. *Szemelvények az Ókori Kelet jogforrásaiból*. Piliscsaba.
- Kārnāmag ī Ardaxšīr ī Pāpagān 1998–1999: J. Gippert (szerk.): *The-saurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialen (TITUS)*. Frankfurt am Main.
<http://titus.unifrankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/mpcorp/mpers.htm>.
- Keall, E. J. 1977. „Qal’eh-i Yazdigird: The Questions of its Date”: *Iran* 15, 1–9.
- Keall, E. J. – Leveque, J. A. – Wilson, N. 1980. „Qal’eh-i Yazdigird: Its Architectural Decorations”: *Iran* 18, 1–41.
- Keall, E. J. – Keall, M. J. 1981. „The Qal’eh-i Yazdigird Pottery: A Statistical Approach”: *Iran* 19, 33–80.
- Mackenzie, D. N. 1971. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London.
- Olson, M. 2008. „Goddesses, Priestesses, Queens and Dancers: Images of Women on Sasanian Silver”: *Honors Projects*, Paper 32.
http://digitalcommons.iwu.edu/history_honproj/32/.
- Skjaervø, P. O. 2004. „Homosexuality i. In Zoroastrianism”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, 15 December 2004, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/homosexuality-i>.
- Unvala, J. M. 1917. *Der Pahlavi Text: Der König Husrav und sein Knabe*. Berlin.
- Vanden Berghe, L. 1988. „Barm-e Delak”: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, 15 December 1988, available at <http://www.iraniconline.org/articles/barm-e-delak>.
- Xusraw ī Kawādān ud rēdag-ē 1998–1999: J. Gippert (szerk.): *The-saurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialen (TITUS)*. Frankfurt am Main.
<http://titus.unifrankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/mpcorp/mpers.htm>.